

De scheiding van kerk en staat: een vaak miskend ideaal

Wibren van der Burg

Inleiding

Een groep predikanten schrijft een petitie aan de overheid met het verzoek om in te grijpen in een theologisch meningsverschil. Zij vragen om een synode bijeen te roepen en om hen te beschermen tegen kerkelijke tuchtnaatregelen. Het is een verzoek aan de staat om hun visie als een legitieme interpretatie van de gereformeerde leer te erkennen en de binnenkerkelijke tolerantie te waarborgen. De achterliggende gedachte daarbij is dat de overheid boven de kerk staat en bevoegd is om te beslissen over kerkorde, eredienst en ambtsdragers.²¹¹

Wie dit verhaal leest met het staatsrecht van 2010 in het achterhoofd zal zich verbazen. Een dergelijke verstengeling van kerk en staat is tegenwoordig in Nederland onvoorstelbaar. Het gevolg van het verzoek verwondert nog meer. Na veel politieke manoeuvres komt er een door de overheid bijeengeroepen nationale synode, die vrijwel geheel uit tegenstanders van de Remonstranten bestaat. Buitenlandse tegenwoordigers zijn daarbij aanwezig; vooral de gezant van Engeland heeft grote invloed. In de kerkelijke vergadering worden de Remonstranten veroordeeld; vervolgens worden ze door de overheid verbannen. Hun politieke bondgenoot wordt zelfs na een oneerlijk proces ter dood veroordeeld en onthoofd.

Met de ogen van nu is dit juridisch natuurlijk volstrekt ontoelaatbaar. Vooral het optreden van de verschillende overheden na de Dordtse synode, waarbij de Remonstranten werden verbannen en vervolgd, is een grove schending van de mensenrechten. De vrijheid van geweten, de vrijheid van godsdienst en het gelijkheidsbeginsel zouden tegenwoordig belangrijke waarborgen bieden tegen een dergelijk overheidsoptreden. Daarnaast zou men kunnen verwijzen naar andere grondrechten, zoals het recht op een eerlijk proces, de vrijheid van vereniging en vergadering, het recht op privacy en de vrijheid van meningsuiting. Dit verhaal vormt een waarschuwing

dat we die mensenrechten, tegenwoordig stevig verankerd in Grondwet en internationale verdragen, niet kunnen missen. Een veilig bezit zijn ze helaas nog steeds niet. Ook nu weer horen we gehuiden om religieuze geschriften (de Koran) te verbieden en niet-rechtzinnige religieuze voorgangers het land uit te zetten. (Alleen is het criterium voor rechtzinnigheid tegenwoordig dat men volledig de dominante Nederlandse waarden en normen omarmt.)

Er is nog een andere kant van dit verhaal die de aandacht trekt. Zowel voor- als tegenstanders in het zeventiende-eeuwse conflict gaan uit van een sterke band tussen overheid en kerk. Beide partijen willen politieke machtsmiddelen inzetten om te interveniëren in een kerkelijk conflict. De partijen verschillen overigens wel in hun visie op de verhouding tussen kerk en staat. Terwijl de Remonstranten menen dat de overheid in kerkelijke zaken het hoogste gezag heeft, menen hun tegenstanders dat kerk en staat naast elkaar staan en dat in kerkelijke zaken alleen kerkelijke vergaderingen bevoegd zijn. Overigens belet dit de laatste niet om vervolgens toch de overheid de door de synode veroordeelde minderheid te laten verbannen en vervolgen. In de decennia daarna blijven contraremonstrantse predikanten er voortdurend bij stedelijke overheden op aandringen om harder op te treden tegen de Remonstranten.

Hiermee sluiten we op een thema dat niet (zoals de mensenrechten) primair draait om de verhouding tussen de staat en individuele burgers. De vraag is die naar de juiste verhouding tussen staat en kerkelijke organisaties. Mag de staat partij kiezen in religieuze conflicten en mag hij interveniëren in de kerk? Het gaat hier dus om institutionele principes voor de verhouding tussen kerk en staat. In het Nederlandse staatsrecht kennen we tegenwoordig hiervoor twee uitgangspunten: de neutraliteit van de staat en de scheiding van kerk en staat. Deze uitgangspunten zijn niet expliciet in Grondwet of mensenrechtenverdragen neergelegd. Mede daardoor is hun inhoud minder sterk uitgekristalliseerd en open voor retorisch misbruik. Rond beide beginselen of idealen komt men dan ook in hedendaagse discussies veel misverstanden tegen. Zo zouden volgens sommigen de neutraliteit van de staat of de scheiding van kerk en staat zich verzetten tegen steun aan islamsscholen, taalonderwijs in moskeeën of het dragen van hoofddoeken door ambtenaren – allemaal stellingen die mijns inziens onjuist zijn.

Een analyse van beide uitgangspunten is daarom voor een zuiver politiek debat van groot belang. Elders heb ik een eerste aanzet gegeven voor een verheldering van het neutraliteitsideaal.²¹² In dit artikel wil ik mij vooral richten op het ideaal van de scheiding van kerk en staat. Ik zal eerst nagaan wat de kern van dit ideaal is en waarom het zo belangrijk is. Daarna zal ik verkennen of Remonstranten anno 2010 een eigen visie op de verhouding van kerk en staat hebben.

Waar gaat het om?

De scheiding tussen kerk en staat is een ideaal of beginsel voor de verhouding tussen twee instituties: de staat en georganiseerde geloofsgemeenschappen (vanwege de eenvoud zal ik doorgaans de term kerk gebruiken, terwijl het natuurlijk ook geldt voor synagogen en moskeeën). Het heeft twee kanten: de staat mag zich niet bemoeien met interne kerkelijke kwesties en de kerk mag zich niet bemoeien met de interne kwesties van de staat.²¹³ Het gaat alleen om geloofsgemeenschappen, niet om alle organisaties op religieuze basis. Voor de vraag of de staat zich mag bemoeien met Youth for Christ en islamitische scholen is dit ideaal dus niet relevant: dit zijn immers geen geloofsgemeenschappen. Evenmin zegt het iets over de vraag of in een overheidsgebouw plaats is voor een islamitische gebedsruimte.

Vaak wordt de scheiding van kerk en staat veel te ruim geïnterpreteerd, omdat men zich niet realiseert dat het betrekking heeft op de verhouding tussen twee organisaties. Het impliceert bijvoorbeeld geen scheiding van geloof en politiek; het verbiedt dus niet partijvorming op confessionele basis. Ook zegt het niets over overheidsbeleid op grond van Bijbel of Koran. En al evenmin impliceert het dat godsdienst een privézaak is waarvoor in de publieke ruimte geen plaats zou zijn. (Godsdienst is alleen privé in de zin dat het als een persoonlijke vrije keuze wordt gezien, beschermd door het grondrecht van de vrijheid van godsdienst.) Dat een minister of ambtenaar door een kruisje of hoofddoek laat blijken dat zij rooms-katholiek of moslima is, is dus niet in strijd met de scheiding van kerk en staat.²¹⁴

Ook wanneer we erkennen dat de scheiding van kerk en staat een beperkt ideaal is, heeft het wel degelijk belangrijke implicaties. Het beginsel verbiedt in ieder geval een staatskerk, evenals een regering waarbij de staat zeggenschap heeft over de benoeming van bisschoppen of imams, of goedkeuring moet verlenen aan de kerkorde. Dit is iets waarin kerken autonoom dienen te zijn. Een wettelijke verplichting dat in moskeeën of kerken Nederlands moet worden gesproken, is eveneens uitgesloten. Een religieuze organisatie mag ervoor kiezen om de eredienst in het Latijn, Fries of Arabisch te houden. Evenzo mag een kerk ervoor kiezen om alleen heteroseksuele of ongetrouwde mannen een kerkelijk ambt te laten vervullen.

Waarom is de scheiding van kerk en staat belangrijk?

Tenue naar de zeventiende eeuw. Het is vooral de scheiding tussen kerk en staat die in het geding is bij de gebeurtenissen rond de synode van Dordrecht. Naar ons hedendaags inzicht dient een staat zich niet te bemoeien met dogmatische geschillen of binnenkerkelijke tolerantie af te dwingen – zoals de Remonstranten wilden. En een staat dient evenmin zijn macht te verbinden met een kerkelijk gezag door dissidenten binnen een kerk te vervolgen – zoals de Con-tarmonstranten deden toen zij gewonnen hadden.

De geschiedenis van vierhonderd jaar geleden laat zien waarom de scheiding van kerk en staat belangrijk is. Het is een waarborg tegen een te grote machtsconcentratie die ontstaat wanneer geestelijke en wereldlijke macht gecombineerd worden – zoals tegenwoordig in Iran. De scheiding van kerk en staat beschermt ons tegen de totalitaire staat die niet alleen het handelen van mensen probeert te controleren maar ook hun denken. Wanneer geestelijke en wereldlijke macht samengaan, is die combinatie voor gewone burgers en minderheidsgroepen nog nauwelijks te weerstaan. Het geweldsmonopolie van de staat en de invloed op de geesten van de kerk zijn samen een te grote machtsfactor.

De scheiding van kerk en staat vindt dus zijn primaire rechtvaardiging in het tegengaan van machtsconcentraties en in het creëren van checks and balances binnen de samenleving. Dat bevordert

de kwaliteit van een democratische rechtsstaat. Een tweede rechtvaardiging, in het verlengde daarvan, is dat de scheiding ertoe bijdraagt dat de mensenrechten worden gerespecteerd. Een staat die op geestelijk vlak claimt het hoogste gezag te zijn vindt al snel aanleidingen om de godsdienstvrijheid en de vrijheid van meningsuiting te beperken. Het is dan immers in het belang van de samenleving en van de staat dat religieuze verdeeldheid wordt bestreden, dat dwaalopvattingen worden tegengegaan en dat alleen aanhangers van het ware geloof mee besturen. Evenzo maakt de scheiding van kerk en staat een neutrale staat mogelijk: een overheid die zich nauw verbonden heeft met één specifieke kerk, kan immers niet goed neutraal zijn ten opzichte van andere religieuze of levensbeschouwelijke groeperingen.

Naast deze twee gronden zijn er nog aanvullende argumenten voor de scheiding van kerk en staat, die onder omstandigheden van belang kunnen zijn. Sommige daarvan gelden vooral binnen het religieuze perspectief van de kerken zelf. Zo zijn er verschillende christelijke en niet-christelijke tradities die een variant van de twee-rijkenleer aanhangen waarbij kerk en staat zich op verschillende domeinen van het leven dienen te richten en daarom niet op elkaars terrein dienen te komen. Het is naar mijn overtuiging ook in het belang van de kerk dat ze niet verbonden is met wereldlijke macht. Wanneer bijvoorbeeld bij de keuze van een nieuwe kerkbestuurder ook zijn partijpolitieke voorkeur zou moeten meewegen omdat hij automatisch in het Hogerhuis komt, draagt dit bij aan een ongewenste politisering van kerkelijke besluitvormingsprocessen. Andere argumenten hebben met specifieke historische omstandigheden te maken, bijvoorbeeld een situatie waarin een kerk of andere religieuze groepering een te sterke greep op het sociale leven van de samenleving heeft – zoals bijvoorbeeld in het Frankrijk van ruim een eeuw geleden. In zo'n situatie kan een zeer strikte scheiding van kerk en staat een bijdrage zijn aan het verminderen van die greep op de samenleving en daarmee aan een wenselijk geachte maatschappelijke modernisering.

Het inzicht dat het bij de scheiding van kerk en staat primair gaat om het tegengaan van een machtsconcentratie, kan mede verklaren waarom het in de meeste landen nog niet of heel moeizaam gerealiseerd is. Voor zowel kerkelijke als politieke machthebbers is het

doorgaans gunstig om geen scheiding te hebben. Door de verbinding met de staat kan een kerk zijn positie in de samenleving gemakkelijker beschermen en bevorderen dat het overheidsbeleid in lijn is met de kerkelijke opvattingen. Omgekeerd krijgt een politieke gezagsdrager meer legitimiteit als hij regeert bij de gratie Gods of zich, zoals de Engelse monarch, kan opwerpen als Defender of the Faith en hoofd van de staatskerk. Daarnaast krijgt hij de beschikking over extra machtsmiddelen als hij gesteund wordt door de eigen machtsstructuren van een kerk. (Dit geldt natuurlijk vooral wanneer het gaat om hiërarchische kerkverbanden zoals de Rooms-Katholieke Kerk.) Beide organisaties profiteren ervan en zullen dus de neiging hebben om zich te verzetten tegen het verminderen van de institutionele verbondenheid. Wie eenmaal macht heeft, geeft deze niet gauw uit handen.

Daarom is in de praktijk een scheiding van kerk en staat vrijwel nergens volledig gerealiseerd, ook niet in landen die verder alle kenmerken van een democratische rechtsstaat hebben zoals Zweden en Zwitserland. De beste voedingsbodem vinden we in pluralistische landen als Nederland en de Verenigde Staten, waar geen sprake is van één dominante kerk, maar een groot aantal minderheidskerken en andere religieuze organisaties bestaan. Zelfs in Turkije, waar officieel de ideologie van laïcité geldt, is de scheiding van kerk en staat slechts half doorgevoerd. De staat wordt afgeschermd van de islam, zodat er geen islamitische staat kan ontstaan. Maar omgekeerd heeft de staat wel een sterke greep op de verschillende religieuze organisaties via het ministerie van eredienst dat onder meer de benoeming en financiering van alle imams regelt.

Een remonstrantse visie op de verhouding tussen kerk en staat anno 2010

Hoe zouden Remonstranten anno 2010 nu tegen deze thematiek aankijken? Ik kan hier niet anders dan mijn eigen persoonlijke interpretatie geven, want juist rond politieke thema's bestaat er onder Remonstranten grote variatie.

In één opzicht zullen zij zich nog wel in de Remonstrantie herkennen. Het pleidooi voor tolerantie, de ruimte voor godsdienstkri-

tiel en de oproep aan de overheid om religieuze minderheden te beschermen tegen aantasting van hun goede naam en tegen vervolging, zullen zij van harte onderschrijven. Alleen zullen zij niet meer bereid zijn om de staat te laten ingrijpen in interne kerkelijke aangelegenheden. De godsdienstvrijheid en de scheiding van kerk en staat zijn hen inmiddels te dierbaar geworden. In dit opzicht zijn de remonstrante opvattingen radicaal anders dan die van 1610 en staan ze dicht bij die van de toenmalige Contraremonstranten. Beter gezegd: ze hebben die ruimschoots links ingehaald, want ook de Contraremonstranten waren destijds zeker geen voorstander van een scheiding van kerk en staat. De idee dat de overheid de hoogste christelijke autoriteit dient te zijn, ook in kerkelijke en theologische aangelegenheden, staat inmiddels ver van ons. Een dergelijke visie wordt van oudsher aangehangen binnen de oosters-orthodoxe kerken. Ook in veel islamitische landen (met inbegrip van het secularistische Turkije) claimt de staat de hoogste autoriteit te zijn in religieuze zaken. In het westerse christendom heeft deze visie echter nooit veel aanhang gekend.

Vanuit een remonstrants perspectief moet mijns inziens iedere verstengeling van kerk en staat worden afgewezen. Daarmee nemen Remonstranten stelling tegen de staatskerkgedachte zoals die in de Lutherse en Anglicaanse tradities nog steeds voorkomt. Bovendien verwerpen zij de gedachte uit de rooms-katholieke traditie dat de kerk (als gezaghebbende uitlegger van het natuurrecht) zich intensief in politieke debatten zou moeten mengen en haar leden zou mogen oproepen tot een bepaald stemgedrag. Zij verwerpen daarom de interventie door sommige rooms-katholieke bisschoppen in politieke debatten over abortus, euthanasie en het huwelijk – waarbij politici die niet overeenkomstig de kerkleer stemmen met uitsluiting van de sacramenten bedreigd worden. Ook de praktijk in veel landen met een dominante rooms-katholieke kerk dat in een concordaat kerk en staat elkaar belangrijke voorrechten toekennen, is vanuit een remonstrants perspectief onaanvaardbaar.

Wie deze (natuurlijk schetsmatige) positiebepaling ziet, kan niet anders dan concluderen dat de Remonstranten ook in dit opzicht behoren tot de calvinistische of gereformeerde traditie. Maar binnen die traditie staan zij weer op een vrijzinnige vleugelpositie omdat zij de idee van een christelijke staat en van christelijke politiek afwij-

zen en omdat zij zeer terughoudend zijn om godsdienst en politiek direct te verbinden. De gedachte dat godsdienst een organisatie-principe moet zijn bij de ordening van het maatschappelijk leven is de meeste vrijzinnigen vreemd. Ze waren tegen de verzuijing aan het begin van de twintigste eeuw omdat zij de voorkeur gaven aan algemene, neutrale organisaties. Daarom zijn er geen vrijzinnige confessionele partijen en vrijwel geen vrijzinnige scholen en zorginstellingen. Dat was niet omdat godsdienst voor vrijzinnigen alleen een privé-zaak was zonder maatschappelijke consequenties – integendeel – maar omdat zij meenden dat die godsdienstige oriëntatie niet het uitgangspunt behoorde te zijn op basis waarvan organisaties tot stand moesten komen.

Een tweede punt waarop vrijzinnigen doorgaans terughoudender zijn dan andere christelijke stromingen, is in het politieke spreken van de kerk. Zij zijn er niet principieel op tegen en vrijzinnige kerken hebben zich in enkele gevallen ook tot de overheid gericht. Maar dat blijven toch meer de uitzonderingen dan de regel.²⁵ In plaats van spreken kiezen zij doorgaans voor bespreken: de kerk heeft wel een belangrijke taak op het terrein van maatschappelijke bewustwording, maar dit mondt zelden uit in officiële stellingen.

Vooraf door het beroemde werk van de remonstrante theoloog G.J. Heering, *De zondewil van het christendom*, is het besef gegroeid dat een verbinding tussen kerk en staat onheilzaam is voor beide.²⁶ Bij Heering is de leidende gedachte vooral dat het evangelie dermate radicaal is dat het zich niet goed verdraagt met de machtspolitiek die bij de staat onvermijdelijk is. Daarnaast zie ik in de remonstrante traditie twee andere uitgangspunten die de genoemde terughoudendheid en de principiële keuze voor scheiding van kerk en staat verklaren, namelijk een specifieke kerkvisie en een eigen maatschappijvisie.

Voor vrijzinnigen is de kerk niet een institutie die door God is ingesteld en die daaraan bijzonder gezag ontleent. De kerk is een gemeenschap van gelovigen, die in grote lijnen democratisch is gestructureerd en waarbinnen vrijheid en verdraagzaamheid leidende beginselen moeten zijn. Arminius pleitte er al voor dat de synode een overlegorgaan zou zijn, geen rechtbank, en dat was later ook de vooraf naamste verdedigingslijn van de Remonstranten ter synode. Binnen

die kerkelijke gemeenschap bestaat waardering voor pluralisme en voor kritische discussie. Ieder menselijk spreken, ook binnen de kerk, wordt gezien als voorlopig en principieel bekritiseerbaar. Dit bouwt voort op een van de hoofdpunten in de Remonstrantie, het pleidooi voor revisie van de confessie. Vanuit een dergelijke kerkvisie past niet alleen een grote terughoudendheid om zich confessioneel vast te leggen, maar ook om een eigen geloofswisie direct te verbinden met politieke visies.

Ook een vrijzinnige maatschappijvisie heeft implicaties voor de manier waarop de verhouding tussen kerk en staat wordt gezien. In een eerdere publicatie heb ik een zevental kenmerken van vrijzinnig christendom genoemd; enkele daarvan zijn hier speciaal relevant.²⁷ De nadruk op vrijheid en verantwoordelijkheid en op gelijkheid dienen m.i. niet alleen binnen de kerk, maar ook in de samenleving als geheel als uitgangspunt te gelden. De staat heeft een taak om dit uitgangspunt binnen de samenleving te waarborgen. Daarom moet de staat zich inzetten voor verdraagzaamheid en voor mensenrechten en moet hij neutraal zijn ten opzichte van verschillende geloofsovertuigingen.²⁸ In plaats van zich op bepaalde geloofsovertuigingen te baseren of deze te bevorderen, dient de staat zich buiten godsdienstige kwesties te houden en de godsdienstvrijheid te respecteren.

Tot slot

De scheiding van kerk en staat is in actuele debatten een veel misbruikte slogan. In dit artikel heb ik betoogd dat het een beperkt ideaal is dat alleen ziet op de wederzijdse non-interventie van kerk en staat. Het is vooral belangrijk als waarborg voor de mensenrechten en tegen een te grote concentratie van macht. Wie deze achtergronden meeweegt, begrijpt waarom het in de actuele debatten vaak ten onrechte ingeroepen wordt. Andere idealen als neutraliteit en godsdienstvrijheid bieden veel meer aanknopingspunten.

In de remonstrantse visie op de verhouding van kerk en staat is sinds 1610 een wezenlijke verandering opgetreden, ook al is het benadrukken van tolerantie en ruimte voor godsdienstkritiek een constante. De toen bepleite interventie van de overheid in kerkelijke

kwesties zou nu principieel afgewezen worden. Vanuit een hedendaags vrijzinnig perspectief zijn er juist goede argumenten tegen iedere verstrengeling van kerk en staat. Die zijn, naast het besef dat de eisen van het evangelie zich niet goed verdragen met de machtspolitiek van de staat, zowel gelegen in een specifieke democratische kerkvisie als in een maatschappijvisie waarin de overheid neutraal dient te zijn en dient op te komen voor waarden als de mensenrechten en tolerantie.